

УДК [821. 111+ 821.133]: 929 Чайковський

АНГЛІЙСЬКА ТА ФРАНЦУЗЬКА ФІЛОЛОГІЯ У ЛІТЕРАТУРНО-ТВОРЧИХ ІНТЕРЕСАХ П.І.ЧАЙКОВСЬКОГО

І.С.Шатковська

У статті розглянуто інтереси та уподобання П.І.Чайковського в галузі англійської та французької літератури. Розкрито місце й роль творчості зарубіжних літераторів у формуванні естетичних поглядів російського композитора. Охарактеризовано вплив англійської та французької літератури на творчі та читацькі пошуки П.Чайковського. Акцентовано на критичному підході композитора до вибору сюжетів для творчості. Погляди П.Чайковського на зарубіжну літературу висвітлюють чіткість та однозначність його естетичної позиції, і як читача, і як композитора, поглиблюють розуміння перебігу творчого процесу музиканта.

Ключові слова: англійська та французька література, П.І.Чайковський, літературні уподобання, естетичні смаки.

АНГЛИЙСКАЯ И ФРАНЦУЗСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ В ЛИТЕРАТУРНО-ТВОРЧЕСКИХ ИНТЕРЕСАХ П.И.ЧАЙКОВСКОГО

И.С.Шатковская

В статье рассмотрены интересы и предпочтения П.И.Чайковского в области английской и французской литературы. Раскрыто место и роль творчества зарубежных литераторов в формировании эстетических взглядов русского композитора. Охарактеризовано влияние английской и французской литературы на творческие и читательские поиски П.Чайковского.

Ключевые слова: английская и французская литература, П.И.Чайковский, литературные предпочтения, эстетические вкусы.

ENGLISH AND FRENCH PHILOLOGY IN THE TCHAIKOVSKY'S LITERARY-CREATIVE INTERESTS

I.S.Shatkovska

The article examines the interests and preferences of Tchaikovsky in the area of French and English literature. We have revealed the place and role of creativity of foreign writers and poets in forming of aesthetic views and tastes of Russian composer. The article describes the influence of French and English literature in search of creative and readers of Tchaikovsky.

Fluent in French, knowledge of literary and theatrical life of Paris of the nineteenth century and the inclined Tchaikovsky to all French it explains his interest as a composer to the French motives. However, the article shows his critical thinking in choosing French and English plots, traced coherent and strong aesthetic claim of composer.

Key words: French and English literature, Tchaikovsky P.I., literature preferences, aesthetic tastes.

Свого часу в одному з листів П.І.Чайковський написав: «Якщо метампсікоза (*переселення душі – примітка автора*) не казка і я ще раз буду жити, то неодмінно стану філологом» [цит. за 8, с.147]. Така обіцянка, можливо інтуїтивна, мала під собою міцне підґрунтя, оскільки тяжіння композитора до літератури у всіх її проявах було потребою його творчої і людської натури.

П.І.Чайковського музичне мистецтво полонило одразу й повністю, але поряд з музикою композитора значною мірою приваблювала також сфера літератури. Загальний огляд творчості П.І. Чайковського свідчить про те, що літературні інтереси були супутником майже всіх його музичних задумів та ідей, незалежно від жанру. З історії створення багатьох опусів композитора дізнаємось, що саме література стала творчим імпульсом для появи музичних шедеврів митця. Цей аспект спонукає до більш ретельного вивчення літературних уподобань П.Чайковського.

Відповідно до масштабів творчості П.Чайковського, музична спадщина композитора вже давно перебуває у сфері мистецьких досліджень, проте музикознавчі праці, здебільшого, присвячені аналізу конкретних зразків його музики. Незважаючи на потужний вплив літератури на формування музичних концепцій П.Чайковського, саме літературний вимір творчих проявів композитора залишається недостатньо розкритим. Серед авторів, котрі здійснили спробу цілеспрямовано дослідити історико-літературні інтереси П.Чайковського, щонайменше варто згадати Я.Платека [8]. Окремі розділи монографій О.Орлової [6], А.Альшванга [1] також висвітлюють літературно-естетичні позиції російського композитора в контексті його творчості. Усвідомлюючи складність і багатоаспектність заявленої проблеми, ставимо за мету розкрити значення творів англійської та французької літератури в особистісних і творчих пошуках композитора.

Загальновідомо, що П.Чайковський був одним із найбільш ерудованих людей свого часу, і в ієрархії духовно-інтелектуальної діяльності людини композитор на перше місце ставив літературу як таку, так і сам процес читання, котре було для нього одним «із найбільших блаженств» [6, с.124]. З огляду на пристрасність П.Чайковського до читання, зважаючи на його літературно-критичну спадщину, маємо підстави твердити, що композитор, безперечно, сам мав літературне обдарування, володів усіма якостями блискучого публіциста, журналіста. Як згадує співучень та друг П.Чайковського, відомий російський музичний критик Г.Ларош: «Література посідала в його житті значно важливіше місце, ніж у звичайної освіченої людини: вона була, після музики, головним і найсуттєвішим його інтересом... він сам був значною мірою народжений літератором...» [1, с. 639]. Вражають також і масштаби його власної літературної спадщини: багатотомне листування, щоденники, музично-критичні статті, фейлетони, рецензії, переклади, написання лібрето, власні поезії.

Літературні запити композитора були надзвичайно широкі. Однією із цікавих і дуже важливих сторін особистості П.Чайковського була його зацікавленість історією, культурою та літературою Франції, що часто знаходило своє безпосереднє віддзеркалення в творчості композитора.

Володіння французькою мовою – звичайна справа для людини, котра отримала виховання в дворянській сім'ї. Важливо те, що П.Чайковський застосовував свою французьку не тільки в обов'язкових світських розмовах. Перед ним відкривались усі багатства великої літератури, створеної цією мовою. Йому не треба було чекати перекладів.

Враховуючи поділ всієї літератури, що перебувало в ракурсі інтересу композитора, на «співавторів» і «не співавторів», П.Чайковський у своєму зацікавленні французьким письменством все ж виступає більше як читач, ніж композитор. Французька література в різних своїх жанрових проявах викликала в П.Чайковського, відповідно, і різну реакцію – від щирого захоплення до гнівного обурення. Слово П.Чайковського ставало живим відгуком на події літературного, театрального та музичного життя Франції, а враховуючи художній авторитет композитора, і багато в чому сприяло формуванню естетичних смаків суспільства.

П.Чайковський віддавав пошану французькому класицизму XVII століття в особі Ж.Б.Мольєра та П.Расіна, однак основний читацький інтерес П.Чайковського в галузі французької літератури був зосереджений на творчості XIX століття.

Насамперед слід виділити Альфреда де Мюссе. Літом 1878 року П.Чайковський пише до Н. фон Мекк з Брайлова: «...Я до пристрасності люблю всі драматичні речі Мюссе. Скільки разів я мріяв зробити лібрето з якої-небудь його комедії чи драми!..» [12, с.368]. До нездійснених задумів належать опери «Примхи Маріанни» (1878) та «Кармозіна» (1893). Пояснення, чому він так і не створив опери на сюжети А.Мюссе, дає сам П.Чайковський: «...я взагалі сюжетів іноземних уникаю, бо тільки російську людину, російську дівчину, жінку я знаю та обіймаю. Середньовічні герцоги, лицарі, дами полонять мою увагу, але не серце, а де серце не задіяне – не може бути музики» [цит. за 11, с.19]. Так, і через літературну обізнаність, формувалось одне з основних положень його оперної естетики – психологічне розкриття національної, російської ментальності.

Проте поезія А.Мюссе (у перекладі М.Грекова) все ж поєдналась із музикою П.Чайковського в романсі «Нет, никогда не назову» (1875). Однак, як зазначає А.Альшванг, «схожість між композитором і поетом не йде далі лірико-елегійних рис, притаманних обом художникам, і закінчується саме там, де починається Чайковський – симфоніст і автор музичних трагедій. Там же, де ця схожість є (як у вказаному романсі), музика набуває особливої вишуканості» [1, с. 390].

Побратим Альфреда Мюссе по романтизму Віктор Гюго викликав у П.Чайковського цілком протилежну реакцію. «Читав, читав і все злився на його кривляння, манірності» [8, с.141]. Проза В.Гюго, насичена численними характерними романтичними атрибутами, була чужа естетичним смакам П.Чайковського, композитор прагнув (як завжди й у всьому) високої простоти та природності.

Час від часу П.Чайковський захоплювався силою таланту Еміля Золя, якого характеризує як людину, хоча й «обдаровану», але яка любить «шпортатись у всякій людській мерзоті, моральній та фізичній» [8,

с.142]. Прочитавши «Дамське щастя», «Жерміналь», романи «Людина-звір», «Розгром», враження композитора стосовно окремих сторін цих творів хитаються від «гідко», «жахливий кошмар» до «зображено точно та жваво», «поки що дуже захоплююсь». Тобто, естетичні принципи натуралізму викликали в композитора активний протест; основну стилістичну ознаку творчості «найновіших французів» П.Чайковський окреслює як «афектацію простоти», котра відштовхувала його.

Неоднозначним було ставлення музиканта й до творчості Альфонса Доде. Особливе розчарування П.Чайковський пережив від морально описового роману «Саффо», книги, написаної «для розпусної французької публіки», щоб «нажити якомога більше грошей». Але згодом композитор пише своєму брату Модесту з Берліна, що він придбав чимало книг, в тому числі й спогади А.Доде «Тридцять років у Парижі».

Отож, «стосунки» Чайковського із французькою літературою склалися не однозначно. Тут доречно згадати й епістолярну прочуханку, влаштовану композитору А.Аренському за те, що той обрав «Даму з камеліями» А.Дюма-сина в якості основи для симфонічної п'єси: «... Яким чином, коли є Гомер, Шекспір, Пушкін, Гоголь, Толстой, Данте, Байрон, Лермонтов і т.д. і т.д., освічений музикант може обрати творіння п. Дюма-фіса, що зображає пригоди продажної дівки...» [6, с.131].

Проте, у французькій літературі XIX століття П.Чайковський знаходить і певні симпатії, котрі пов'язані, насамперед, з іменами Г.Флобера та Г. де Мопассана. Перший приваблював П.Чайковського своїми листами, до другого композитор відчув смак поступово: «...перше оповідання «Мадемуазель Фіфі» я прочитав з величезним задоволенням»; «Вчора я прочитав ще два оповіданнячка Maupassant і цілком зачарований цим письменником»; «Читав «П'єра і Жана», новий роман Maupassant. Вперше від мопассанівського роману плакав...» [8, с.144].

П.Чайковський зумів оцінити й менш знаних своїх сучасників у французькій літературі. Композитор відзначав талант Поля Бурже, Л.Жакольо.

Треба віддати належне незмінній об'єктивності та безпосередності сприйняття композитора, і загалом його естетичній інтуїції та розбірливості. Якість того чи іншого твору (а не ім'я автора) було для нього єдиним критерієм оцінки. П.Чайковський не соромився висловлюватись сміливо, колоритно, навіть всупереч загальноприйнятим думкам. Тут варто підкреслити надзвичайну ерудицію композитора, відчуття суспільних та художніх потреб часу, здатність відгукуватись на найновіші події мистецького життя й критично до них ставитись.

У колі інтелектуальних інтересів П.Чайковського знаходиться мемуарна та автобіографічна література: вона представлена й у бібліотеці композитора, і про неї часто згадується в листах та щоденниках. У одному з листів до Н. фон Мекк композитор із душевним підйомом ділиться враженнями про «Сповідь» («Les confessions») Ж.-Ж. Руссо.

Знаючи основний стрижень творчості композитора – розкриття потаємних рухів людської душі, – стає зрозумілим, що приваблювало композитора у назві та змісті книги Ж.-Ж.Руссо. У цьому випадку зазначимо ще й особистий, рефлексивний інтерес композитора: «...я не можу не дивуватись, по-перше, вражаючій силі та красі його стилю і, по-друге, глибині та правдивості аналізу людської душі...»; «Він висловлює речі, котрі мені дивовижно зрозумілі і про які я ніколи ні з ким не говорив, бо не вмів їх виразити, і раптом знаходжу найповніше їх вираження в Руссо» [цит. за 6, с.150]. П.Чайковський також читає роботу французького історика І.Тена (1828-1893) «Сучасна Франція та її походження», «Історію мого життя» Ж.Санд, листи різних історичних діячів.

На підйомі патріотичних почуттів був композитор, коли познайомився з книгою Ежена Мелькіора де Вогюе (1848-1910) «Російський роман» (1886). У ньому автор цілком обґрунтовано розвиває думку про вищість російського літературного реалізму над відповідними досягненнями західноєвропейських письменників. Показово, що з чергової поїздки до Франції П.Чайковський привіз французькі переклади творів Л.Толстого, Ф.Достоевського, І.Гончарова.

У П.Чайковського як композитора французька література, а точніше, поезія представлена (крім згаданого романсу на вірші А.Мюссе) невеликою серією романсів на вірші французьких поетів, написаних у 1888 році. Історія їхнього створення пов'язана із особистим захопленням П.Чайковського відомою французькою співачкою Дезіре Арто (1835-1907), з якою він познайомився ще двадцять років тому, коли справа ледве не дійшла до шлюбу. Дочка Дезіре Арто – Лола згадує, що колись говорила її мати про свої стосунки з П.Чайковським: «Ми не тільки були закохані одне в одного – ми були переконані, що створені одне для одного» [цит. за 10, с.9].

Співачка попросила П.Чайковського написати для неї романс. П.Чайковський виконав її прохання в жовтні 1888 року й створив цілих шість романсів на слова французьких поетів Е.Тюркетті, П.Коллена і А.Бланшкотт (переклад О.Горчакової). Д.Арто заспівала присвячені їй романси на музичному вечорі в Парижі на початку 1890 року. Вона написала тоді П.Чайковському, що все більше й більше закохується в романси. П.Чайковський відповів: «Дякую тисячу разів за те, що Ви співали мої романси. Я біля Ваших

ніг, цілую Ваші дорогі руки» [2].

Вибір текстів для романсів сповнений безпосередніх і болючих натяків на минулі почуття й нездійсненні надії: «Розчарування» (№ 2), «Пускай зима погасит солнца светлый луч...» (№ 4), «Сльози» (№5); але завершується цикл вишукано-галантним укліном, у типово французькому дусі: «Rondel» («Ты собою воплощаешь силу чар и волшебства») (№6).

Романси французького циклу привабливі, загалом прості за викладом. До безперечних їхніх достоїнств належить бездоганність музичної декламації французького тексту, де П.Чайковський тонко відчув зв'язок із жанром французької Lied або шансон. Хоча цикл французьких романсів був написаний на замовлення (і під власним захопленням), він зайняв своє місце в драматургії творчого шляху П.Чайковського. У 1888 році композитор працює над 5-ю симфонією, увертюрою-фантазією «Гамлет», творами глибоко трагічними. За французьким циклом йде завершальний опус на вірші Д.Ратгауза ор. 73, де композитор остаточно занурюється в атмосферу п'ятми, мороку й туги. У цьому контексті французькі романси сприймаються як ніжне та легке інтермецо, їхній прозорий та просвітлений колорит відтіняє трагічно згущені фарби творів останніх років.

Творчі зв'язки П.Чайковського із французькою, на цей раз історією, продовжуються в зверненні композитора до постаті Жанни д'Арк. Інтерес до французької героїні – складова особистої симпатії до Франції, до французької культури, що постійно проходить через біографію композитора. Героїко-патріотичний сюжет з історії Франції XV століття, подвиг французької дівчини Жанни д'Арк в ім'я спасіння батьківщини пов'язує цю оперу з традиціями «Івана Сусаніна» М.Глінки. Проте як і завжди, П.Чайковський трактує ці традиції по-своєму: на перший план виходить конфлікт обов'язку та почуття – основа драми внутрішнього світу героїні. Саме він привабив композитора можливістю психологічного дослідження образу.

Процес написання П.Чайковським власного лібрето демонструє не тільки вже згадану пристрасність, але й засвідчує історико-дослідницьке, наукове мислення композитора: він не оминув увагою лібрето французького драматурга та сценариста Ж.Барб'є (1825-1901) та лібрето до опери «Жанна д'Арк» композитора О.Мерме (1810-1889), вельми критично проштудіював книги французьких істориків А.Валлона (1812-1904) та Ж. Мішле (1798-1874).

Як свідчать факти біографії композитора, з усіх європейських країн найчастіше П.Чайковський відвідував Францію, котру дуже любив. Набагато менше симпатії викликав у нього туманний Альбїон. Однак це не впливало на його ставлення до англійської літератури, котра цікавила П.Чайковського і як музиканта, і як читача.

Із англійської драматичної спадщини П.Чайковського особливо приваблював У.Шекспір, про що свідчать такі знані симфонічні поеми, як «Ромео і Джульєтта», «Буря», «Гамлет». Однак висловлювання композитора досить суперечливі. З одного боку – П.Чайковський зауважує з приводу опер Белліні та Гуно, котрі звертались до сюжету «Ромео і Джульєтти»: «У них Шекспір понівечений і спотворений до неподобства... ця велика архігеніальна драма здатна захопити музиканта», «Багатство цієї трагедії невичерпне» [цит. за 6, с.130]. З іншого – пізніше П.Чайковський у щоденнику повідомляє: «Читав за часом «Генріха IV» Шекспіра. Дуже подобається; але ж я далеко не шекспірист» [цит. за 6, с.130]. Очевидно, композитор розділяє літературні твори як такі, і як основу для музичного втілення. Тут спрацьовує критичний читацький смак і музично-драматургічне чуття композитора.

Крім того, потрібно враховувати тип мислення композитора. Шекспір надихав П.Чайковського як симфоніста на створення симфонічних поем з узагальненим розкриттям ідеї твору, не вдаючись до психологічної розробки образів, тоді як в оперному жанрі композитор схилився до близьких йому вітчизняних сюжетів. Однак двічі в житті П.Чайковський дуже близько підходив до створення опери на сюжет «Ромео і Джульєтти». У 1881 році брату Анатолію композитор пише: «... моїм здібностям найбільше відповідає хоча й старий, але вічно новий сюжет «Ромео і Юлія»...безповоротно вирішено: я буду писати оперу на цю тему» [8, с. 144]. Задум залишився нездійсненим.

Також типово романтична байронівська поема лягла в основу однойменної програмної симфонії П.Чайковського «Манфред».

Майстерність психологічного аналізу приваблювала композитора і в творчості У.Теккерей. Ще в 1868 році, обговорюючи із сестрою свої стосунки з родичами, П.Чайковський зазначає: «Крім того, тут є ціла безодня різних психологічних тонкощів, котрі проаналізувати міг би лише якийсь Толстой чи Теккерей» [8, с. 144].

Але особливо багато П.Чайковський читав Ч.Діккенса. На сторінках листів ми часто зустрічаємо назви – «Піквікський клуб», «Крихітка Дорріт», «Давид Копперфільд». До своїх братів композитор пише: «...У нього багато спільного з Гоголем – та ж безпосередність і непідробність комізму, те саме вміння найменшими рисами зобразити цілий характер, – хоча глибини гоголівської в ньому немає» [6, с.129]. Можна погодитись і з іншим зіставленням: міркуючи про особливості творчого методу Льва Толстого,

П. Чайковський зазначає: «Гуманність його безмежно вища й ширша за сентиментальну гуманність Діккенса...» [8, с.145]. Але поряд зі всіма обмовками Діккенс вельми приваблював до себе композитора. У листі до брата Модеста П. Чайковський зізнається, що він «... трохи плакав... від розчулення та вдячності до такого великого письменника, як Діккенс» [8, с.145].

І, можливо, саме Діккенс надихнув сорокарічного П. Чайковського на вивчення англійської мови. «Я знаю, – пише він до Н. фон Мекк, – що в мої роки вже не можна вивчитись вправно говорити. Але прочитати Шекспіра, Діккенса, Теккерея в оригіналі – це буде насолодою для мого старіючого життя» [12, с. 475]. Діккенс був особливо дорогий та близький П. Чайковському ще й тому, що значною мірою був суголосний моральним принципам композитора. Романи англійського письменника далекі від співчутливої пропаганди любові до певного абстрактного людства; вони наповнені щирим співчуттям до конкретної людини.

Узагальнюючи усі спостереження над літературними уподобаннями, смаками, симпатіями П. Чайковського в галузі зарубіжної літератури, можна побачити провідну тенденцію: значимість художнього літературного твору визначалась найперше майстерністю правдивого психологічного аналізу, умінням показати духовний світ людини як складний і часто суперечливий процес, вловити закономірності і мотивацію її життєвої поведінки; передати еволюцію душі, розкрити діалектику почуттів, у простому й буденному побачити поезію та красу. Оскільки саме такі проблеми покладені в основу естетичної платформи самого композитора – «майстра психологічного реалізму», – він чутливо й дуже швидко реагує на подібні риси в літературі.

У цьому ракурсі англійський та французький психологічний роман, повість, драматичні жанри психологічного спрямування чи поезія, особливо XIX століття, стають благодатним ґрунтом для творчих пошуків П. Чайковського – і читача, і композитора.

Література

1. Альшванг А. П. И. Чайковский / А. Альшванг . – М. : Музыка, 1970. – 925 с.
2. Вайдман П.Е. Чайковский. Дезире Арто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tchaikov.ru/a>.
3. Васина-Гроссман В.А. Русский классический романс XIX века /В.А.Васина-Гроссман.– М.: Музыка, 1956.– 350 с.
4. Музыкальное наследие Чайковского. Из истории его произведений / Редактор – Ксения Юрьевна Давыдова. – М., 1958. – 541 с.
5. Музыкальные фельетоны и заметки Петра Ильича Чайковского 1868-1876 годов / [предисловие Г.Лароша]. – Печатня С.П.Яковлева, 1898. – 392 с.
6. Орлова Е. Петр Ильич Чайковский / Е.Орлова. – М.: Музыка, 1980. – 271 с..
7. П.И.Чайковский и мировая культура. Справочные материалы / Сост. Г.Домбаев. М., 1958. – 88 с.
8. Платек Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. – М.: Сов. композитор, 1987. – 230 с.
9. Розанова Ю. П.И.Чайковский / Ю.Розанова // История русской музыки. Т.2. Книга третья. – М.: Музыка, 1981. – 309 с.
10. Слюсаренко Т. Такой, как все / Т. Слюсаренко // Музыкальная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 8-10.
11. Сорокина И. История одной жизни / Ирина Сорокина // Музыкальная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 19-20.
12. Чайковский П. И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. В 3-х т. / П.И.Чайковский. – М-Л, 1936. Т.2. – 676 с.

References

1. Alshvang, A. P. I. CHaykovskiy / A.Alshvang . – M. : Muzyka, 1970. – 925 s.
2. Vaydman, P.E. CHaykovskiy. Dezire Arto [Elektronniy resurs]. – Rejim dostupu: <http://tchaikov.ru/a>.
3. Vasina-Grossman, V.A. Russkiy klassicheskiy romans XIX veka /V.A.Vasina-Grossman. – M.: Muzyka, 1956. – 350 s.
4. Muzyikalnoe nasledie CHaykovskogo. Iz istorii ego proizvedeniy / Redaktor – Kseniya YUrevna Davyidova. – M., 1958. – 541 s.
5. Muzyikalnyie feletony i zametki Petra Ilichа CHaykovskogo 1868-1876 godov / [predislovie G.Larosha]. – Pechatnya S.P.Yakovleva, 1898. – 392 s.
6. Orlova, E. Petr Ilich CHaykovskiy / E.Orlova. – M.: Muzyka, 1980. – 271 s..
7. P.I.CHaykovskiy i mirovaya kultura. Spravochnyye materialy / Sost. G.Dombaev. M., 1958. – 88 s.
8. Platek YA. Pod senyu drujnyih muz / YA. Platek. – M.: Sov. kompozitor, 1987. – 230 s.
9. Rozanova YU. P.I.CHaykovskiy / YU.Rozanova // Istoriya russkoy muzyki. T.2. Kniga tretya. – M.: Muzyka, 1981. – 309 s.
10. Slyusarenko T. Takoy, kak vse / T. Slyusarenko // Muzyikalnaya jizn. – 1990. – № 9. – S. 8-10.
11. Sorokina I. Istoriya odnoy jizni / Irina Sorokina // Muzyikalnaya jizn. – 1990. – № 9. – S. 19-20.
12. CHaykovskiy P. I. Perepiska s N.F. fon Mekk. V 3-h t. / P.I.CHaykovskiy. – M-L, 1936. T.2. – 676 s.